

УДК 364-786-056.83:159.98

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-86-91>

ВЛАДИСЛАВ ШАХОВ

<https://orcid.org/0000-0002-1069-9295>
vshahov75@gmail.com

кандидат психологічних наук, доцент,
Маріупольський державний університет
вул. Преображенська, 6, Київ

ВОЛОДИМИР ШАХОВ

<https://orcid.org/0000-0003-1535-2802>
shahovu2016@gmail.com

доктор педагогічних наук, професор,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ДІАНА КОВЗУН

студентка четвертого курсу
ступеня вищої освіти бакалавра
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті аналізуються соціально-психологічні передумови виникнення девіантної поведінки в осіб підліткового віку. Сучасні знання про розлади поведінки особистості дають підстави зробити висновок, що вони є складними формами соціальної поведінки, детерміновані системою взаємопов'язаних факторів. Основними причинами девіантної поведінки є: соціально-економічні: соціокультурні, економічні, соціально-демографічні, організаційно-управлінські; психолого-педагогічні, медико-біологічні.

У процесі дослідження ми встановили, що одним із суттєвих факторів поширення негативних традицій є проживання в криміногенному середовищі, де вже склалися відносні стосунки між "групами ризику", неформальними групами. Негативні соціальні процеси живляться ситуацією розриву родинних зв'язків, втрати національних традицій, контролю спільноти за поведінкою кожного з її членів.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, групу ризику, соціально-економічні, психолого-педагогічні, медико-біологічні причини девіантної поведінки.

VLADYSLAV SHAKHOV

Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor,
Mariupol State University (Ukraine)
Preobrazhenska St. 6, Kyiv

VOLODYMYR SHAKHOV

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozhskego str. 32, Vinnytsia

DIANA KOVZUN

fourth year student of a bachelor's degree
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Ostrozhskego str. 32, Vinnytsia

RESEARCH ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES OF THE EMERGENCE OF DEVIANANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

The article analyzes the socio-psychological prerequisites for the emergence of deviant behavior in adolescents. Modern knowledge about personality disorders gives grounds to conclude that they are complex forms of social behavior, determined by a system of interrelated factors.

The main causes of deviant behavior are: socio-economic: socio-cultural, economic, socio-demographic, organizational and managerial; psychological and pedagogical: difficulties of adolescence, problems of adaptation to the environment, conflict with the environment, low self-esteem, dissatisfaction with oneself, incomprehensibility by others, mental discomfort when needs are not met, fatigue, timidity, etc.; medical and biological: hereditary predisposition to chemical dependence, minimal brain dysfunction syndrome, emotional instability, increased excitability, mental disorders due to the use of psychoactive substances, sexual dysfunction.

In the course of the research, we established that one of the significant factors in the spread of negative traditions is living in a criminogenic environment, where relative relations between "risk groups" and informal groups have already developed. Negative social processes are fueled by the situation of severing family ties, the loss of national traditions, and the community's control over the behavior of each of its members.

Key words: deviant behavior, adolescents, risk group, socio-economic, psychological-pedagogical, medical-biological causes of deviant behavior.

Проблема девіантної поведінки підлітків є однією з найактуальніших у сучасному суспільстві. З огляду на зростання соціальної напруги, динамічні зміни у соціокультурному середовищі та трансформацію ціннісних орієнтацій молоді, вивчення причин і чинників девіантної поведінки набуває особливого значення. Аналіз передумов і механізмів її формування впродовж багатьох років

залишається у центрі наукових інтересів вітчизняних і зарубіжних фахівців — соціологів, психологів, педагогів, медиків, психіатрів, юристів та інших дослідників.

Наукові підходи до розуміння причин девіантної поведінки є різноплановими та комплексними. Згідно з узагальненими висновками фахівців, основні чинники, що зумовлюють девіантні прояви у поведінці підлітків, можна поділити на три великі групи: соціально-економічні, психолого-педагогічні та медико-біологічні. Соціально-економічні передумови охоплюють широкий спектр факторів — соціокультурних, економічних, соціально-демографічних та організаційно-управлінських. У свою чергу, психолого-педагогічні чинники включають особливості становлення особистості в підлітковому віці: труднощі адаптації, конфлікти з оточенням, занижену самооцінку, внутрішню незадоволеність, емоційний дискомфорт. Медико-біологічні фактори охоплюють як генетичну схильність до девіантної поведінки, так і розлади психіки, порушення нейропсихологічного розвитку, емоційну нестабільність.

У межах нашого дослідження увагу зосереджено на вивченні соціально-психологічних передумов девіантної поведінки в осіб підліткового віку, зокрема на впливі соціально-економічних і соціокультурних чинників на формування деструктивних моделей поведінки. Особлива увага приділяється аналізу умов соціалізації підлітків у сучасному середовищі, впливу сімейного мікроклімату, міжособистісних взаємин, рівня соціальної підтримки та впливу інформаційного простору.

Сучасні знання про розлади поведінки особистості дають підстави зробити висновок, що вони є складними формами соціальної поведінки, детерміновані системою взаємопов'язаних факторів. На жаль єдина теорія, щодо відхилень у поведінці ще не створена [6, с.12].

Аналізуючи соціальні і педагогічні чинники девіантної поведінки, слід, насамперед звернути увагу на соціально-економічний устрій суспільства, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період, та вплив на сім'ю, загальноосвітній навчальний заклад, неформальні угруповання.

Французький соціолог Еміль Дюркгейм наголошував на тому, що девіації — це складова частина будь-якого здорового суспільства, “фактор суспільного здоров'я”, а суб'єктивною причиною девіантної поведінки може стати ставлення самої особистості до соціальних норм. Несприятливе соціально-економічне становище в країні, зокрема невисокий рівень матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення, спричиняє невизначеність, тривогу, невпевненість у майбутньому. До цього слід додати комерціалізацію сфери освіти, охорони здоров'я, дозвілля, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практичну відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли школярам практично нема куди подітись у вільний час.

Однією з причин прояву девіантної поведінки є насильство щодо неповнолітніх та дорослих. Особливу роль у цьому контексті відіграють ЗМІ, де демонструють широкий потік фільмів зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ неповнолітніх. Згідно з теорією соціального наслідку А. Бандури, через це створюються моделі девіантної поведінки, які є своєрідним зразком для копіювання такої поведінки широкими верствами населення [14].

Уявлення про безкарність породжує міфологізація кримінального світу. Вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями на девіантну поведінку підлітків дуже великий. Особливо часто під вплив асоціальної групи потрапляють підлітки недисципліновані, невстигаючі, що не зуміли встановити правильні взаємини з товаришами у класі і вчителями. Роль неформальної асоціальної групи на формування особистості девіанта не обмежується сказаним. Складні зв'язки між особистістю і групою визначають і настільки ж неоднозначний характер її впливу на мотивацію негативної поведінки. На певному етапі формування особистості школяра така неформальна група може стати головною причиною протиправної поведінки. Проведені спеціальні соціальні дослідження подібних “груп ризику” підтвердили, що вони відрізняються від звичайних підліткових груп такими особливостями.

По-перше, вони тримаються підкреслено відокремлено від інших підліткових груп і прагнуть до повної автономності. По-друге, усередині таких груп виробляються специфічні групові норми і цінності, орієнтовані на антигромадську поведінку. По-третє, між рівнем розвитку особистості кожного з членів таких груп і групових норм є міцний взаємозв'язок: окремі особистості групи формують і визначають групові норми і моральні цінності, а останні, у свою чергу, впливають на формування особистісних особливостей членів групи. І хоча такі групи складаються стихійно, їх зазвичай складають підлітки, близькі за рівнем розвитку, запитами й інтересами. Школяр, який потрапив у “групу ризику” швидко прилучається до її способу життя, а вироблені групові “норми” поведінки стають для новачка обов'язковими. За даними дослідження Т. Федорченко, приблизно 90% таких підлітків прогулюють заняття в школі, 40% втікають з дому, 61% грають в азартні ігри, 25% займаються крадіжками [9, с.122].

У процесі дослідження ми встановили, що одним із суттєвих факторів поширення негативних традицій є проживання в криміногенному середовищі, де вже склалися відносні стосунки між “групами ризику”, неформальними групами. Негативні соціальні процеси живляться ситуацією

розриву родинних зв'язків, втрати національних традицій, контролю спільноти за поведінкою кожного з її членів [10;12].

У сучасному техногенному суспільстві однією з надскладних проблем є вплив на молодь ЗМІ величезної мережі різноманітних веб-сторінок в Інтернеті. Зупинимось детальніше на тому, що демонстрування практично щодня насильства за допомогою телебачення (мультфільми, фільми, передачі) і відео зміцнює думку підлітків про насильство як цінність і засіб засвоєння усталеної поведінки. Дитина легко засвоює побачені цінності, манери і норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки і розмежування реальності і фантазій розвинуті ще недостатньо. Побачену агресію вона може переносити у своє повсякденне життя з власними цілями. Крім того, зростає толерантність, ступінь сприйнятливості до насильства. Уже перші наслідки відчували в США: в одному із штатів по телебаченню збільшили кількість фільмів з демонстрацією актів насильства на 10%, внаслідок чого випадки насильства на вулицях зросли на 5% [2, с.79-80]. Головним чином це впливає на підлітків, які мають підвищений рівень агресивності в силу вікових особливостей.

У контексті дослідження ми з'ясували, що відчутну роль у поширенні девіантної поведінки серед неповнолітніх відіграє сучасний екран. Дослідники різних країн одноставно стверджують, що фільми, які містять агресивні та насильницькі дії, є причиною 17-20% актів насильства, що відбуваються в реальному житті [2;4].

Результати аналізу доводять, що телевізійне насильство особливо небезпечне для маленьких дітей, у віці до 8 років, тому що вони не можуть точно розрізнити – де починається реальне життя, а де закінчується фантазія. Жахи кіно вони сприймають як реальність, український телеглядач сцени агресії бачить у середньому кожні 16 хвилин, а в період з 19.00 до 23.00 цей умовний інтервал скорочується до 12 хвилин. Для порівняння слід відмітити, що в Росії за даними РАО цей показник складає 15 і 10 хвилин, а у США 15 і 6 хвилин відповідно.

Зауважимо, що численні сцени погроз, насилля, громадського безладу, особливо в документальних програмах для самих дітей, у новинах, фільмах, а також мультфільмах для дітей, постійно зростає. Демонстрація насильства по телебаченню активізується з 90-х років минулого століття.

Разом з цим, дослідники різних країн Р. Беррон, Д. Річардсон, К. Лоренц засвідчують закономірність зв'язку між переглядом насилля по телебаченню та наступною девіантною поведінкою дитини. До того ж більша залежність у хлопців, аніж у дівчат. Також відмічена висока відмінність між самооцінкою моделі насильства і агресивністю дитини, особливо хлопців.

За результатами нашого дослідження, вплив мережі на свідомість підлітка досить відчутний, її популярність та значення перевершило всі очікування. Інформаційні масиви в Інтернеті інколи сягають величезних обсягів та налічують безліч бібліотек, посилань на інформаційні сервери. Інколи діти, молодь шукають відповіді на свої запитання саме там, в Інтернеті, де їх ніхто не бачить і не знає, де вони можуть робити що завгодно, отримувати доступ до будь-якої інформації. Однак інформація, що знаходиться в мережі не завжди корисна для дітей. Так, мережа Інтернет перенасичена різними порносайтами, запрошеннями підлітків та дітей на так звану “роботу” до різноманітних агентств, рекламою, що приваблює і демонструє красиве життя та збагачення за рахунок рабської, по суті, роботи для дитини. Крім того, вже наявність у мережі такої інформації та її доступність є насильством над свідомістю дитини.

У зв'язку з цим, дослідники всього світу застерігають проти надмірного захоплення учнів комп'ютерними іграми. У сучасній науці з'явився новий термін (згідно теорії Н. Максимової) – комп'ютерна адикція, це різновид девіації особистості, який визначається штучною зміною психологічного стану і ціннісних пріоритетів у результаті зосередження уваги на ігровій комп'ютерній діяльності, що заміщує реальне життя або сприяє уникненню відповідальності, складних проблем, пошуку шляхів їх розв'язання, задовольняє потребу щодо вияву емоцій у змодельованих ігрових ситуаціях і компенсує дефіцит соціальних контактів, соціальних домагань та безпосереднього спілкування з ровесниками і в сімейному середовищі [3, с.32]. Дослідницею узагальнено жанри комп'ютерних ігор: аркадні, пригодні, рольові, спортивні, стратегічні, ігри-симулятори, логічні. Такі ігри спричиняють дезадаптацію та особистісні порушення, які виявляються на зміщенні “Я-реального” і “Я-віртуального”, вони справляють негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я підлітків, на розвиток їх девіантної поведінки. Дитина має змогу безперешкодно і безкарно розправлятися з віртуальними жертвами, причому в таких іграх число “вбитих” і “поранених” є кількісним показником рівня досягнень гравця: чим більше число жертв, тим більше очок нарахує машина, тим більше дитина буде задоволена собою. У свідомості формуються хибні настанови: “Чим більше я вб'ю, тим ліпше”.

У контексті нашого дослідження ми з'ясували, що дітям, особливо хлопчикам, ігри агресивно-жорстокого змісту часто до вподоби. Участь в умовній грі радує дитину, в якій ще недостатньо сформовані ціннісно-орієнтаційні морально-оцінювальні якості. Успіх гри підвищує самооцінку дитини, створює враження особистої уявної могутності, ілюзію перемоги над ворогом. До негативних факторів впливу на дитину відносяться і фільми жахів. Понад 83% опитаних нами дорослих респондентів-батьків різного соціального статусу категорично висловились проти

перегляду таких фільмів дітьми. Між тим на запитання “Чи любиш ти дивитися фільми жахів?” ствердно відповіли 80% хлопців і 77,5% дівчат підліткового віку [10; 11].

Як показує проведений аналіз, найбільше занепокоєння у батьків та спеціалістів викликають моделі агресії, що демонструються по телебаченню. Американські та німецькі вчені підрахували, що в найбільш популярних телевізійних програмах на кожну годину мовлення припадає в середньому майже дев'ять фізичної і вісім інших актів агресії. Отже, дитина, яка проводить біля екрану телевізора, наприклад, усього лише 2 години, бачить у середньому понад 34 акти агресії. А крім того від показу сексу і насилля не позбавлені навіть анонси телепрограм. Секс і насилля так чи інакше фігурують у понад 60% анонсах телепрограм. У зв'язку з тим, що діти часто стикаються з насиллям у мас-медіа, багато людей стурбовані тим, що подібна “відеодієта” може підвищити в них схильність до девіантної поведінки. Таким чином, дитина, яка звикає до сцен убивств, насильства, крові на екрані телевізора чи монітора комп'ютера має більше шансів вирости менш чутливою до чужого горя, болю, більш цинічною, агресивною і жорстокою, ніж інші діти, в яких або зовсім немає можливості займатися комп'ютерними іграми, або вони віддають перевагу “миролюбним” іграм пізнавального характеру. Бездоглядні діти є групою особливого ризику, з огляду на уразливість щодо раннього алкоголізму, куріння, наркоманії, проституції, ВІЛ/СНІДу, захворювання на інфекції, що передаються статевим шляхом, туберкульоз, вилучення з нормального освітнього процесу, поповнення кримінального середовища через скоєння правопорушень і злочинів.

Звернемо увагу на те, що дитяча бездоглядність – це негативне соціальне явище, спричинене безконтрольністю дітей з боку батьків, байдужістю старших до своїх синів і доньок, із втратою одного з батьків або обох, соціальними факторами, браком батьківського контролю. Бездоглядні діти мають контакт із сім'єю, але через різні причини (бідність, перенаселеність у квартирі, різні види експлуатації дітей, непорозуміння з батьками, друзями, вчителями) більшу частину дня, а інколи й ночі вони проводять на вулиці. Безпритульні – це діти, які протягом тривалого чи короткого часу живуть у середовищі вулиці, тому їх і називають «дітьми вулиці». Вони не мають постійного місця проживання, бродяжать, мають свої угруповання, специфічні контакти. Це діти-сироти або діти, які повністю втратили зв'язок з батьками чи опікунами і не мають жодних засобів існування. Це бездоглядні діти, які мають батьків чи опікунів, але не підтримують з ними зв'язків через брак матеріальних умов, асоціальну поведінку батьків чи інші причини. Такі діти, за законом не визнані як такі, що позбавлені батьківського піклування, але фактично їх можна визнати сиротами, оскільки батьки з певних причин ними належно не опікуються.

Дослідження, проведені М. Калиняк, І. Козубовською, В. Кривушою, В. Оржеховською, М. Фіцулою, довели, що діти вулиці, як правило, “важкі”, але вони готові йти на контакт з дорослими; для таких дітей характерна одноманітність та регламентованість у стосунках, негативний соціальний досвід, опір педагогічним впливам; брак безпосереднього спілкування з великою кількістю людей призводить до психічної й духовної самотності, замкнутості; обмеженість сфери вибору друзів, що в більшості випадків ускладнює встановлення зв'язків з ровесниками із благополучних сімей [6; 7].

Під час опитування дітей на запитання, «Чи били вас у сім'ї», кожен третій відповів – “дуже часто”, кожен десятий – “постійно”, кожен п'ятий вказав, що його ображають, принижують чи в сім'ї, чи вчителі в школі, чи ровесники. Для більшості з них втеча з дому – це цілеспрямований, заздалегідь обдуманий вчинок, і тільки для небагатьох причиною був короточасний конфлікт, образа; когось підмовили друзі, а дехто взагалі не може зрозуміти, чому втікав. Діти не усвідомлюють небезпеку вулиці, у них ще немає соціального досвіду, тому актуалізується нагальна потреба суспільства щодо бездоглядних дітей – створення умов, за яких діти можуть повноцінно розвиватись, отримувати належне навчання й виховання, де вони будуть соціально захищеними.

Сім'я та навчально-виховні заклади є природними агентами позитивної соціалізації. Водночас, вони можуть виступати і провокуючими чинниками, особливо через помилки виховання дітей у сім'ї. Сучасні дослідження Т. Алексєєнко, І. Ганишиної, В. Оржеховської [1; 7] та практика вказують, що у 60-80% випадків механізм протиправної поведінки був “запущений” недоліками сімейного виховання. Виявлено три основні варіанти криміногенної позиції сім'ї: небажання, невміння і неспроможність виховувати дітей.

Яскраво виражені і три основні форми негативного впливу сім'ї на духовний світ та поведінку неповнолітніх: активне залучення їх до пиятики, вживання психоактивних речовин, бійки, сварки, розбещеність у сім'ї, скоєння злочинів; “пасивний приклад” безкарної антигромадської поведінки, яку підліток сприймає як стереотип звичайної повсякденної, моральної поведінки; виштовхування дітей на вулицю, їхнє розчарування батьками, відчуття власної меншовартості. У свою чергу, така дезорганізація впливає на психічний стан населення, породжує уявлення безкарності в однієї частини населення, що сприяє зростанню віктимності. Це, так би мовити, проблема криміногенної дії неблагополучної сім'ї зі зміщенням у часі, на що вказують соціологи, психологи і юристи [1].

Встановлено, що найтипівішими помилками сімейного виховання є: дефіцит позитивного спілкування батьків з підлітками; відсутність у дорослих стійких власних моральних устоїв;

організація життя в сім'ї не сприяє формуванню у підлітка моральних звичок; батьки не знають і не розуміють внутрішнього світу своєї дитини; недобррозичливе, грубе ставлення дорослих до підлітка [7]. Ми вважаємо, що умови сімейного виховання підлітка позначаються на всьому його житті і є відповідним моментом у формуванні соціалізації особистості. Сім'я, з точки зору пред'явлених до неї вимог, повинна максимально забезпечувати адаптацію і соціалізацію її членів до умов суспільного життя, а також підготувати ґрунт для сприйняття дитиною соціальних норм, тобто вона перша включається у вирішення завдань соціалізації дитини. Негативний вплив сім'ї на особистість полягає в стихійному або цілеспрямованому формуванні асоціальної поведінки.

Дослідження моделей негативної поведінки підтверджують, що наявність непорозуміння між подружжям впливає на психічний та соціальний розвиток дитини. Майже 2 млн. дітей в Україні виховуються в сім'ях, де мікроклімат негативно впливає на психічний розвиток та адаптаційні моделі. За свідченням даних кримінальної міліції у справах дітей 80% підлітків, засуджених за крадіжки виховувались у дисфункціональних сім'ях, решта, – тобто кожен п'ятий – у формально благополучних сім'ях, де матеріальний рівень достатній для задоволення нормальних соціальних потреб неповнолітніх, розвитку їхніх інтересів, але забезпечений цей рівень за рахунок легкої наживи. У таких сім'ях моральна атмосфера, соціальна позиція і ціннісні орієнтації носять егоїстичний характер. Серед багатьох факторів слід звернути увагу на відсутність духовного благополуччя дітей.

Поряд з цим, дитина відчуває соціально-психологічні втрати, коли відсутня емоційна підтримка, і виражає свої страждання через дезадаптивну поведінку. Дослідженнями (Т. Алексєєнко, А. Капської, Т. Кравченко, І. Парфенович, В. Тюріної, М. Фіцули, О. Хромової) визначено, що емоційний фон є суттєвим чинником негативних вчинків дитини. Вони припадають на кризові періоди розвитку дитини, що значно підсилює їх негативний вплив. Це дозволяє зробити висновок, що сьогодні зайве говорити про здатність багатьох батьків подолати негативні прояви у поведінці дітей [1].

Отже, поряд з традиційними вадами в сімейному житті, що супроводжують поведінкові девіації, з'явилися й такі відхилення: соціальна неспроможність батьків до виховання дитини, порушення емоційної структури сім'ї, нівелювання виховних цінностей, загроза розлучення, насилля, матеріальна скрута.

Таким чином, аналізуючи сучасні причини девіантної поведінки підлітків, варто виділити соціально-економічні фактори, які включають загальносоціальні (різке соціальне розшарування населення, соціальна несправедливість, тенденції до дегуманізації тощо); економічні (диспропорції в народному господарстві, плануванні і розподільчих відносинах, невдоволеність засобами дозволя, позашкільною сферою зайнятості); соціально-демографічні (відчуження підлітка від сім'ї, криза молоді сім'ї, наркотизація населення); соціотехнічні (урбанізація, вплив засобів масової інформації). Психолого-педагогічні фактори включають недоліки навчально-виховного процесу, сімейного виховання, поглиблення конфлікту як дестабілізуючого фактора в системі "вчителі – батьки – учні". Усі названі причини підтверджують необхідність комплексного врахування їх у процесі цілеспрямованого соціально-психологічного впливу.

Література

1. Алексєєнко Т. Ф., Куниця Т. Ю. Теоретико-методологічні засади визначення відповідальної поведінки особистості та стан її вихованості в учнів старшого підліткового віку. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та підлітків : зб. наук. праць*. Київ: Житомир, 2000. Вип. 12. Кн. 1. С. 165-172.
2. Галузяк В. М. Психологічні засади виховної роботи з важковиховуваними підлітками. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2001. Випуск 4. С. 142-146.
3. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : [навч.-метод. пос.]. Київ : ВПУ "Київський університет", 2002. 308 с.
4. Міллер А. Й. Протиправна поведінка неповнолітніх : [навч.-метод. пос.]. Київ, 1986. 205 с.
5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.01.2004 р. №38 «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї » [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20040123_038.html
6. Оржеховська В., Пилипенко О. Концепція превентивного виховання дітей і молоді: Затв. Президією АПН України 25.02.98 р. Протокол №1-7/3-21. *Життєтворчий потенціал реабілітаційної педагогіки: Роздуми над пробл.: Збірник / Медико-оздоров. соц.-реабілітац. центр для неповноліт.* Київ, 2002. С. 273-278.
7. Оржеховська В. М., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : [навч.-метод. пос.]. Черкаси : Вид-во Чабаненко, 2008. 376 с.
8. Превентивне виховання : проблема ненасильства. (зб. наук.-практ. ст.) / за заг. ред. В. М. Оржеховської. Київ: Олди-плюс, 2000. 134 с.
9. Як запобігти небажаній поведінці та шкідливим звичкам підлітків [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://kts-osvita.org.ua>.

10. Шахов В. І., Шахов В. В. Агресія як деформація професійної свідомості педагога на етапі первинної адаптації / *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2021. Випуск 69. С. 121-127.
11. Шахов В. І., Шахов В. В. Психологічні детермінанти агресії як професійно обумовленої деформації особистості педагога / *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2022. Випуск 70. С. 109-116.
12. Шахов Володимир, Шахов Владислав. Психологічні особливості подолання студентами-психологами складних життєвих ситуацій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2022. Випуск 71. С.133–137.
13. Шахов Володимир, Шахов Владислав. Становлення професійної самосвідомості майбутнього психолога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2023. Випуск 72. С. 93–98.
14. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84 (2), 191-215.

References

1. Aleksiienko, T. F., & Kunytsia, T. Yu. (2000). Teoretyko-metodolohichni zasady vyznachennia vidpovidalnoi povedinky osobystosti ta stan yii vykhovanosti v uchniv starshoho pidlitkovoho viku [Theoretical and methodological principles for defining responsible behavior of the individual and the level of its development in older adolescents]. *Teoretyko-metodolohichni problemy vykhovannia ditei ta pidlitkiv: Zbirnyk naukovykh prats*, 12(1), 165–172 [in Ukrainian].
2. Haluziak, V. M. (2001). Psykholohichni zasady vykhovnoi roboty z vazhkovykhovuvanyimi pidlitkami [Psychological principles of educational work with difficult-to-educate adolescents]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, (4), 142–146 [in Ukrainian].
3. Maksymova, N. Yu. (2002). *Psykhologhiia adyktivnoi povedinky: Navchalno-metodychnyi posibnyk* [Psychology of addictive behavior: Textbook]. Kyiv: VPU “Kyivskyi universytet” [in Ukrainian].
4. Miller, A. Y. (1986). *Protypravna povedinka nepovnolitnikh: Navchalno-metodychnyi posibnyk* [Illegal behavior of minors: Textbook]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. (2004). Nakaz vid 23.01.2004 r. №38 “Pro zatverdzhennia zakhodiv shchodo vykonannia Zakonu Ukrainy ‘Pro poperedzhennia nasystva v sim’i’ ta prymirnoho polozhennia pro tsentr medyko-sotsialnoi reabilitatsii zhertv nasystva v sim’i” [Order No. 38 “On approval of measures for the implementation of the Law of Ukraine ‘On prevention of domestic violence’ and the model regulations on the center for medical and social rehabilitation of victims of domestic violence”]. Retrieved from http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20040123_038.html [in Ukrainian].
6. Orzhekhovska, V., & Pylypenko, O. (2002). Kontsepsiia preventyvnoho vykhovannia ditei i molodi: Zatv. Prezydiu APN Ukrainy 25.02.98 r. Protokol №1-7/3-21 [Concept of preventive education of children and youth: Approved by the Presidium of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine on 25.02.98]. In *Zhyttietvorchyi potentsial reabilitatsiinoi pedahohiky: Rozdumy nad problemoiu* (pp. 273–278). Kyiv: Medyko-ozdorovchiy sots.-reabilitats. tsentr dlia nepovnolitnikh [in Ukrainian].
7. Orzhekhovska, V. M., & Fedorchenko, T. Ye. (2008). *Profiklatyka deviantnoi povedinky nepovnolitnikh: Navchalno-metodychnyi posibnyk* [Prevention of deviant behavior in minors: Textbook]. Cherkasy: Vydavnytstvo Chabanenko [in Ukrainian].
8. *Preventyvne vykhovannia: Problema nasystva. Zbirnyk nauково-praktychnykh statei / Za zah. red. V. M. Orzhekhovskoi. (2000). [Preventive education: The problem of nonviolence. Collection of scientific and practical articles]. Kyiv: Oldi-plyus [in Ukrainian].*
9. *Yak zapobihy nebazhanii povedintsi ta shkidlyvym zvyчкам pidlitkiv* [How to prevent undesirable behavior and harmful habits among adolescents]. Retrieved from <http://kts-osvita.org.ua> [in Ukrainian].
10. Shakhov, V. I., & Shakhov, V. V. (2021). Ahresiia yak deformatsiia profesiinoi svidomosti pedahoha na etapi pervynnoi adaptatsii [Aggression as a deformation of the professional consciousness of a teacher at the stage of initial adaptation]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, (69), 121–127 [in Ukrainian].
11. Shakhov, V. I., & Shakhov, V. V. (2022). Psykholohichni determinanty ahresii yak profesiino obumovlenoi deformatsii osobystosti pedahoha [Psychological determinants of aggression as a professionally conditioned personality deformation of the teacher]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, (70), 109–116 [in Ukrainian].
12. Shakhov, V., & Shakhov, V. (2022). Psykholohichni osoblyvosti podolannia studentamy-psykholohamy skladnykh zhyttievnykh sytuatsii [Psychological features of coping with difficult life situations by psychology students]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, (71), 133–137 [in Ukrainian].
13. Shakhov, V., & Shakhov, V. (2023). Stanovlennia profesiinoi samosvidomosti maibutnoho psykholoha [Formation of professional self-awareness of a future psychologist]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, (72), 93–98 [in Ukrainian].
14. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84 (2), 191-215.